

ΑΝΤΙΚΥΘΗΡΑ

—Ταξίδι στην ιστορία του μικρού νησιού

01

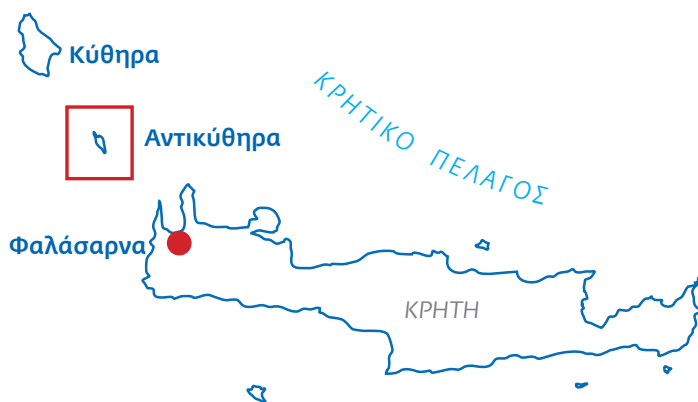
Μεγάλος πύργος στο ανατολικό τμήμα της οχύρωσης του οικισμού του Κάστρου. Ο πύργος, ύψους 9 μ. σήμερα, είναι κατασκευασμένος από τοπικό υλικό που επέβαλε τον σχετικά «ακατάστατο τρόπο δόμησης». Δεν έχει συνέχεια με το τείχος, αλλά στηρίζεται στο βράχο που βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο της οχύρωσης και προστατεύει το Ιερό Κορυφής, ενώ παράλληλα στηρίζει μια επίπεδη «πλατφόρμα» που διαπλάτυνε το επίπεδο της κορυφής επιτρέποντας τη συγκέντρωση πλήθους κατά τις θρησκευτικές τελετές.

ΧΑΡΗΣ ΑΝΔΡΩΝΟΣ

Παρά τη δημοσιότητα που έχει λάβει παγκοσμίως ο Μηχανισμός των Αντικυθήρων, το ίδιο το νησί παραμένει σχετικά άγνωστο. Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται μια ιστορική περιδιάβαση του δύσβατου τόπου που βρίσκεται ανάμεσα στην Κρήτη και στα Κύθηρα. Σταθμοί της τα ίδια τα ευρήματα και οι επιγραφές.

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

Αρχαιολόγος

Χάρτης 1

Τα Αντικύθηρα βρίσκονται στον επικίνδυνο θαλάσσιο χώρο μεταξύ Κυθήρων και Κρήτης. Η θέση του νησιού, στο πέρασμα από το Αιγαίο προς τη Δυτική Μεσόγειο, του προσέδιδε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία.

ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΟΙ ΟΠΟΙΕΣ ΕΧΟΥΝ ΕΝΤΟΠΙΣΤΕΙ ΣΤΑ ΑΝΤΙΚΥΘΗΡΑ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ*. Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥΣ, ΠΟΥ ΣΥΝΔΥΑΖΕΤΑΙ ΓΙΑ ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ ΜΕ ΤΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ, ΟΔΗΓΕΙ ΣΤΗ ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΣΧΕΤΙΚΑ ΑΓΝΩΣΤΟ¹ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ ΜΙΚΡΟ ΝΗΣΙ. ΦΑΙΝΕΤΑΙ ΟΤΙ ΕΠΑΙΞΕ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΡΟΛΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ, ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 4ου αι. π.Χ., ΕΩΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ ΤΗΣ «ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ», ΜΕ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΘΗΚΕ Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΔΑΦΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΡΩΜΗ ΤΟ 69-67 π.Χ. ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ ΑΥΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΒΥΘΙΖΕΤΑΙ ΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ ΤΩΝ ΑΝΤΙΚΥΘΗΡΩΝ ΤΟ ΓΝΩΣΤΟ ΠΛΟΙΟ (ΚΑΙ ΠΙΘΑΝΟΤΑΤΑ ΚΑΙ ΆΛΛΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΤΟΥ ΠΛΟΙΑ), ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΜΕΤΕΦΕΡΕ ΤΑ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΈΡΓΑ ΤΈΧΝΗΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΓΝΩΣΤΟΤΑΤΟ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟ ΤΩΝ ΑΝΤΙΚΥΘΗΡΩΝ, ΠΈΡΦΤΟΝΤΑΣ ΠΙΘΑΝΟΤΑΤΑ «ΘΎΜΑ» ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΑΥΤΗΣ.

Τα Αντικύθηρα, μικρό νησί με έκταση περίπου 20 τετρ. χλμ., βρίσκονται στον επικίνδυνο θαλάσσιο χώρο ανάμεσα στα Κύθηρα και στην Κρήτη. Παρά τη στρατηγική θέση του νησιού, που ελέγχει το πέρασμα από το Αιγαίο και τον Εύξεινο Πόντο προς τη Δυτική Μεσόγειο, η δυσκολία επιβίωσης μεγάλης ομάδας κατοίκων στο νησί, το άφησε σε σχετική αφάνεια καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της αρχαιότητας.

Ελάχιστες είναι οι αναφορές των αρχαίων συγγραφέων στα Αντικύθηρα. Στον Πλούταρχο² αναφέρονται ως *Αιγυλιά*, *Αιγυλιαν* και *Αιγυλιών*, στον Στέφανο τον Βυζάντιο³ ως *Αιγυλιά*, στα διάφορα χειρόγραφα (κώδικες) του Κλαύδιου Πτολεμαίου⁴ ως *Αίγυλα*, *Αίγυλα*, *Έπλα* (από τη γραφή ΑΙΓΙΛΑ με κεφαλαία, με τη γραπτή απόδοση του αι ως ε, λόγω εξομοίωσης της προφοράς του, κάτι που συμβαίνει συχνά τα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας, και την εκ παραδρομής ανάγνωση του Γ και του Ι ως Π) και στον Πλίνιο⁵ ως *Aigila*, *Aigilia* και *Aeglia*.

Στις επιγραφές στις οποίες θα αναφερθούμε παρακάτω το νησί σημειώνεται ως Αιγυλία, ενώ το επίθετο Αιγυλιεύς παραπέμπει επίσης στο Αιγυλία. Οι ονομασίες που επιβίωσαν έως τις μέρες μας είναι Λιοι στα Κύθηρα και στην Πελοπόννησο, και Σιγκιλίο ή Σιγκιλίο στην Κρήτη, ονομασίες που προέρχονται από την αρχαία ονομασία. Κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας, και μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς, το επίσημο όνομα του νησιού είναι Cerigotto ή Cecerigo από το ιταλικό όνομα των Κυθήρων που είναι Cerigo (Τσιρίγο). Η σημερινή ονομασία Αντικύθηρα, που καθιερώθηκε με την εύρεση του ναυαγίου το 1901, οφείλεται στους Κεφαλονίτες ριζοσπάστες, οι οποίοι επανέφεραν το όνομα των Κυθήρων στη θέση του ιταλικού Τσιρίγου και επέβαλαν ένα νέο όνομα στο νησί που εκείνη την εποχή ήταν το πιο απομακρυσμένο σημείο του αγγλοκρατούμενου Ιονικού Κράτους.

Στο απομονωμένο νησί εξορίστηκαν τη δεκαετία του 1850 πολλοί Κεφαλονίτες και Ζακυνθινοί ριζοσπάστες. Μαζί με τα άλλα νησιά του Ιονίου, και μετά τον επίμονο και επίπονο αγώνα των Επτανήσιων, «χαρίστηκε» στην Ελλάδα το 1864. Από τότε έως την ενσωμάτωση της Κρήτης στον εθνικό κορμό (1912-13), ήταν το νοτιότερο και πιο απομακρυσμένο σημείο της ελληνικής επικράτειας.

Οι αρχαιότητες του νησιού είναι γνωστές από τον 19ο αιώνα, ενώ συγκεκριμένα

Σημειώσεις

- ¹ Τα Αντικύθηρα έχουν γίνει παγκοσμίως γνωστά από την εύρεση στη θαλάσσια περιοχή τους του περίφημου «Ναυαγίου», αλλά η ιστορία τους κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας (προϊστορικής και «ιστορικής») και των μεσαιωνικών χρόνων ήταν άγνωστη.
- ² Πλούταρχος, *Κλειομένης* 31 και 32.
- ³ Στέφανος Βυζάντιος, *Λ. «Αιγυλία»*.
- ⁴ Κλαύδιος Πτολεμαίος, *Γεωγραφική Υφήγησις* III 14, 45.
- ⁵ Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* IV, 57.

αναφορά σε αυτές κάνει ο ριζοσπάστης Κεφαλονίτης Ηλίας Ιακωβάτος-Ζερβός στα απομνημονεύματά του⁶.

Αρχαιότητες που προέρχονταν από τα Αντικύθηρα δημοσιεύονται για πρώτη φορά στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του 1862 από τον Αθανάσιο Ρουσόπουλο⁷, ο οποίος «φρόντιζε» και για την «εξαγωγή» των αρχαιοτήτων που αποκάλυπτε και δημοσίευε⁸!

Οι εμφανείς σήμερα αρχαιότητες στο νησί είναι η ελληνιστική οχυρωμένη πόλη στον παλαιό οικισμό Κάστρο, πάνω από τον όρμο του Ξηροποτάμου, και οι τάφοι και ορισμένες άλλες παραγωγικές εγκαταστάσεις της Ύστερης Αρχαιότητας στους οικισμούς Ποταμός, Χαρχαλιανά και Μπαντουδιανά. Κινητά επιφανειακά ευρήματα των ελληνιστικών, των πρώιμων και, έπειτα από διακοπή, των μέσων βυζαντινών χρόνων και, τέλος, των ύστερων χρόνων της Βενετοκρατίας έχουν εντοπιστεί στο νησί με την επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε από το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και την ΚΣΤ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων⁹. Παρακάτω, παρουσιάζονται με χρονολογική σειρά οι θέσεις από τις οποίες συνάγονται τα ιστορικά συμπεράσματα.

Η παραλία στον όρμο του Ξηροποτάμου, το αρχαίο λιμάνι και το Ιερό του Απόλλωνα

Στις εκβολές του ρέματος του Ξηροποτάμου, στον ομώνυμο κολπίσκο στα βόρεια του νησιού, λειτουργούσε, από το δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ., ένα παραλιμένιο ιερό του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος.

Τα αρχαία χρόνια η θάλασσα εισχωρούσε πολύ βαθύτερα εντός του κόλπου δημιουργώντας ένα προστατευμένο από τους ισχυρούς βόρειους ανέμους, «κρυφό» λιμάνι. Με τον ισχυρό σεισμό¹⁰ του 365 μ.Χ. το νησί ανυψώθηκε κατά 2,80 μ. μετατοπίζοντας την ακτογραμμή στη σημερινή της θέση.

Το 1888 αγροτικές εργασίες στο χώρο έφεραν στο φως ένα ακέφαλο άγαλμα στον τύπο του Κιθαρωδού Απόλλωνος και η έρευνα που διενήργησε ο Βαλέριος Στάης¹¹ αποκάλυψε μια ενεπίγραφη βάση αναθηματικού μνημείου (πιθανότατα αγάλματος) που ανέφερε την προσφορά στον *Αιγυλίεα Απόλλωνα* από τον *Αριστομένη Αριστομήδους, Θετταλόν εκ Φερών* και από τον *Νίκων(α) Κηφισοδώρου, Αθηναίον*. Από τα δύο¹² αυτά μνημεία και από τα ευρήματα της ανασκαφής, φάνηκε ότι στο χώρο λειτουργούσε, καθ' όλη τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, ιερό Απόλλωνος και Αρτέμιδος.

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε, τα έτη 2004 και 2005, το θεμέλιο του αρχαίου ναού που είχε τη μορφή *οίκου*, καθώς και τη βάση του βωμού του. Ο άξονας του ναού έχει κατεύθυνση Ν-ΝΔ προς Β-ΒΑ με κλίση 45° από την παράλληλο, στην ευθεία της Δήλου¹³. Ο περίβολος του ιερού είναι πολύ ισχυρός και φαίνεται ότι βρισκόταν σε επαφή με το λιμάνι.

Από τα κινητά ευρήματα που βρέθηκαν με τις ανασκαφές, εκτός από το άγαλμα και την ενεπίγραφη βάση, ξεχωρίζουν σπαράγματα μαρμαρίνων αγαλμάτων και αγγείων (περιρραντήριο), πολλές αιχμές από βέλη, αφού είναι γνωστό ότι ο Απόλλων είχε διδάξει στους Κρητικούς την τέχνη του τοξεύειν, καθώς και πλήθος νομισμάτων με παράσταση του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος (εικ. 2), αλλά και κοσμημάτων, δακτυλιδίων και ενωτίων.

Μια άλλη, πολύ σημαντικότερη πληροφορία που παρείχε η ανάγνωση της επιγραφής ήταν η καταγωγή των δύο αναθετών, εκ των οποίων ο ένας ήταν Θεσσαλός και ο άλλος Αθηναίος. Ο Στάης, ο οποίος δημοσίευσε την επιγραφή, υπέθεσε ότι πρόκειται για ναυαγούς που σώθηκαν στο νησί¹⁴ και αισθάνθηκαν την ανάγκη να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους στο θεό-προστάτη του για τη σωτηρία τους. Παρακάτω, μετά την παρουσίαση όλου του αρχαιολογικού χώρου και των αποτελεσμάτων της ανασκαφής, θα συζητηθούν τα συμπεράσματα για την ερμηνεία των δύο ονομάτων και το ρόλο που έπαιξαν σε μια σημαντική στιγμή της ιστορίας του Ελληνισμού.

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

02

02

Ασημένιο ρωμαϊκό νόμισμα του 79 π.Χ., αφιέρωμα στο ιερό του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος. Έχει κοπεί από τον Τιβέριο Κλαύδιο Νέρωνα και φέρει στην πρόσθια όψη κεφαλή Αρτέμιδος (Diana).

⁶ Ιακωβάτος-Ζερβός 1857.

⁷ *AE* 1862, σ. 314. Οι μολυβδίδες (βλήματα σφεντόνας) από τα Αντικύθηρα, που δημοσιεύονται από τον C. Foss («Greek sling bullets in Oxford», *JHS, Archaeological Reports* 9-11 [1974-1975], σ. 40-44) μάλλον προέρχονται από τη δραστηριότητα αρχαιοκαπηλίας του Ρουσόπουλου.

⁸ Για τη δραστηριότητα αυτή του Α. Ρουσόπουλου, για την οποία διαγράφηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία το 1882, βλ. τις δύο εξαιρετικές μελέτες του Ιωάννη Γαλανάκη: Galanakis 2011, σ. 167-200, και Galanakis κ.ά. 2012, σ. 619-653.

⁹ Bewan κ.ά. 2006-2007, σ. 32-36. Bewan / Conolly 2013.

¹⁰ Papadopoulos 2011, σ. 90-107.

¹¹ Στάης 1889, σ. 232, 237-242.

¹² Αντίθετα με όσα έγραψε ο Στάης (βλ. και Καλτσάς 2001, σ. 271) πρόκειται για δύο διαφορετικά μνημεία που διαφέρουν χρονικά περίπου 150 με 200 χρόνια μεταξύ τους (Flashar 1992, σ. 85). Η επιγραφή χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., όπως σωστά γράφει ο Στάης, αλλά το άγαλμα έχει φιλοτεχνηθεί τον 2ο αι. π.Χ.

¹³ Kozatsas κ.ά. 2014.

¹⁴ Στάης 1889, σ. 232, 237-242.

03

04

03

Αεροφωτογραφία του οχυρωμένου οικισμού της Αιγιλίας. Αριστερά στην εικόνα φαίνονται οι οικίες του οικισμού Καστρισιάνικα ή Πλουμιδιανά, που ήταν κτισμένοι πάνω σε τμήματα του νότιου και του νοτιοανατολικού τείχους.

04

Η Νότια Πύλη στην οποία οδηγούσε ένα σχετικά ομαλό μονοπάτι που επέτρεπε την ανάβαση ακόμη και φορτωμένων ζώων μεταφοράς. Η ανατολική πλευρά της έχει πέσει, ενώ τα νεότερα χρόνια πίσω της δημιουργήθηκε πεζούλα καλλιέργειας.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΡΟΥΣΤΑΛΗΣ

Το Κάστρο (η οχυρωμένη πόλη)

Στην ανατολική όχθη του ρέματος του Ξηροποτάμου δυο μονοπάτια οδηγούν στον οχυρωμένο οικισμό του Κάστρου. Το δυτικό μονοπάτι, πολύ κοντά στην παραλία, το οποίο έχει υποστεί σοβαρές αλλοιώσεις με το πέρασμα του χρόνου, ήταν στενό και δεν επέτρεπε τη διέλευση τροχοφόρων. Σε πολλά σημεία διακρίνεται ακόμα το προστατευτικό ανάλημμα, καθώς και λαξευμένα ή διαμορφωμένα με λίθους σκαλοπάτια. Περίπου δέκα μέτρα νοτίως της πύλης που οδηγεί στην πόλη, στο βράχο στον οποίο έχει διαμορφωθεί το μονοπάτι, διασώζεται βραχώδες ιερό με δύο κόγχες και ένα θρανίο. Πρόκειται για ένα ιερό, εξωτερικά της πύλης που οδηγούσε μόνο στη δεξιά (ανατολική) όχθη του λιμανιού, προορισμένο για όσους έφευγαν ή επέστρεφαν από θαλασσινό ταξίδι. Η πύλη του οχυρού στο τέλος του μονοπατιού, η Νοτιοδυτική Πύλη, είχε μια σχετικά επιμελημένη και διακοσμημένη μορφή, αν κρίνουμε από μερικά αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στο χώρο.

Η αρχαία πόλη ήταν κτισμένη στη δυτική πλαγιά της χερσονήσου του Κάστρου

05

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

06

05

Στην ακρόπολη λειτουργούσε ένα Ιερό Κορυφής ως μαντείο. Στο ιερό βρέθηκαν δύο λουτήρες καθαρμού.

06

Δελφίνι χαραγμένο στο τοίχωμα του μεγάλου λουτήρα.

(εικ. 3). Στο νότιο τμήμα του τείχους που ήταν στραμμένο προς την ενδοχώρα του νησιού και ήταν προσβάσιμο από το εσωτερικό του νησιού άνοιγε μια δεύτερη πύλη, η Νότια, στην οποία κατέληγε ένα πιο βατό μονοπάτι ανατολικά του λιμανιού (εικ. 4).

Το τείχος κάλυπτε όλη τη δυτική πλαγιά της χερσονήσου, από τη βραχώδη παραλία στα δυτικά και βόρεια έως την κορυφογραμμή προς τα ανατολικά (βλ. Χάρτη 2). Στο υψηλότερο σημείο μια δεύτερη γραμμή οχύρωσης περιόριζε το διοικητικό κέντρο της πόλης, την ακρόπολη.

Στην κορυφή της ακρόπολης λειτουργούσε ένα Ιερό Κορυφής ως μαντείο. Στο ιερό έχουν βρεθεί δύο λουτήρες καθαρμού (εικ. 5). Στο τοίχωμα του μεγάλου λουτήρα είχε χαραχθεί ένα δελφίνι (εικ. 6), σύμβολο του Απόλλωνος, αλλά και της Αρτέμιδος-Δίκτυννας (ή Φαλάσαρνας), αλλά και της πόλης Φαλάσαρνα στην επικράτεια της οποίας ανήκε το νησί¹⁵. Στην κορυφή του ιερού (και του λόφου) υπάρχει ο βωμός στον οποίο οδηγεί μια λαξευμένη στο βράχο κλίμακα (εικ. 8)¹⁶.

¹⁵ Στο κείμενο που είχε δοθεί στην ηλεκτρονική έκδοση του περιοδικού *Αρχαιολογία και Τέχνες* αμέσως μετά το καλοκαίρι του 2012, όταν είχαν αποκαλυφθεί μόνο επιφανειακά οι «λουτήρες», είχαμε θεωρήσει ότι πρόκειται για λουτήρες προσωπικής χρήσης του υψηλότερου αξιωματούχου της πόλης. Με τη συνέχιση της ανασκαφής διαπιστώνεται ότι και οι δύο λουτήρες ανήκουν σε ιερό.

¹⁶ Kroustalis / Tsaravopoulos 2014.

Χάρτης 2

Η οχυρωμένη πόλη της Αιγιλίας (Αντικύθηρα). Στο ψηλότερο σημείο της πόλης υπάρχει μια δεύτερη οχύρωση, η ακρόπολη. Σημειώνονται οι θέσεις που ερευνήθηκαν και περιγράφονται στο κείμενο³⁰.

07

Αεροφωτογραφία του βόρειου τμήματος του Κάστρου. Το βόρειο τμήμα, δεξιά στην εικόνα, δεν σώζει ίχνη κατοίκησης και είχε οχυρωθεί μόνο για στρατηγικούς λόγους και για τη δημιουργία χώρου στον οποίο θα κατέφευγαν για προστασία οι κάτοικοι του νησιού ή τμήματα στρατού που θα συνέβαλλαν στην άμυνα. Το τμήμα αυτό της οχύρωσης διακρίνεται πολύ εύκολα και στις δορυφορικές εικόνες.

08

Λαξευμένη στο βράχο κλίμακα οδηγεί σε βωμό στην κορυφή του ιερού.

09

Άποψη του νότιου τμήματος του αρχαίου οχυρωματικού τείχους στο εσωτερικό των σπιτιών του συνοικισμού του Κάστρου. Η ισχυρή δομή του εξασφάλιζε την αντοχή της νεότερης κατασκευής.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΡΟΥΣΤΑΛΗΣ

08

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

09

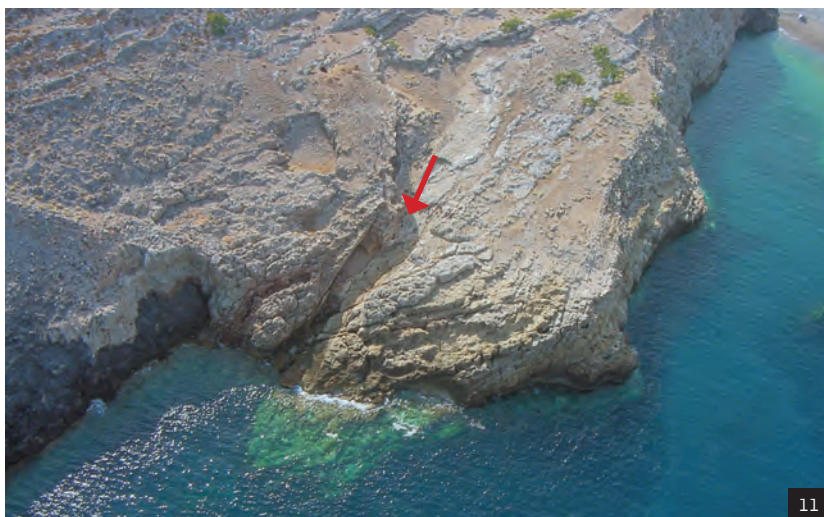

10

Ο καλύτερα διατηρημένος πύργος της οχύρωσης (Πύργος Α). Σώζεται σε ύψος πέντε δόμων. Η μεγάλη απόσταση από τον οικισμό και η δυσκολία πρόσβασης συνέβαλαν ώστε το πεσμένο οικοδομικό υλικό να διατηρηθεί στη θέση του κάνοντας εφικτή τη μερική αποκατάστασή του.

11

Ο νεώσοικος (η θέση του επισημαίνεται στην εικόνα) είχε κατασκευαστεί αρχικά για να συμβάλει στη σχεδιαζόμενη αντεπίθεση της Περσικής Αυτοκρατορίας και των συμμάχων της κατά του Αλέξανδρου. Η γρήγορη εξαφάνισή της και η ενασχόληση των Αιγυπτίων με την πειρατεία άλλαξαν τα αρχικά σχέδια και επέβαλαν την προσθήκη ενός μικρότερου καταφυγίου για προσωρινή αναμονή στις σπάνιες περιόδους καλοκαιρίας.

Η πύλη της ακρόπολης προς την πόλη ήταν και αυτή μνημειώδης, αλλά φαίνεται ότι από την αρχή της λειτουργίας της είχε καταστραφεί από εξωτερική επίθεση και η αποκατάστασή της έγινε με διαφορετικό σχέδιο.

Το οχυρωματικό τείχος της πόλης είναι ορατό σχεδόν σε όλο του το μήκος (εικ. 7) και ήταν κατασκευασμένο με διαφορετικούς τρόπους που καθορίζονταν από το τοπικό υλικό. Στα τμήματα στα οποία ήταν προσιτός ο μαλακός ασβεστόλιθος, το τείχος αποτελούνταν από επιμελημένα κομμένους λιθόπλινθους, τοποθετημένους ισοδομικά (εικ. 9). Στα τμήματα στα οποία το προσφερόμενο υλικό ήταν σκληρός και δύσκολος στην επεξεργασία ασβεστόλιθος προτιμήθηκε η ακατάστατη πολυγωνική δόμηση που χρησιμοποιήθηκε τα ελληνιστικά χρόνια σε πολλές οχυρώσεις της Κρήτης. Όπως φαίνεται, οι αρχικοί κατασκευαστές πρόσεξαν ως προς την εμφάνιση και τη στατικότητα μόνο την εξωτερική όψη του οχυρού, ενώ στο εσωτερικό, το τείχος που χώριζε την ακρόπολη από την πόλη κατασκευάστηκε αρχικά με ακατάστατη πολυγωνική δόμηση, ενώ αργότερα (άγνωστο πότε, αλλά όχι πολύ μετά την αρχική κατασκευή του) επικαλύφθηκε με μια ψευδοϊσόδομη σειρά λίθων. Από το τείχος εξέχουν, σε όλο του το μήκος, ορθογώνιοι οχυρωματικοί πύργοι (εικ. 1).

Στο βόρειο τμήμα του οχυρού ένα σημαντικό τμήμα είχε αφαιρεθεί χωρίς οικίες ή άλλες κατασκευές, όπως συμβαίνει σε τόπους που δέχονται συχνά επιθέσεις, και «φιλοξενούν» είτε τους κατοίκους που καταφεύγουν εκεί για προστασία είτε το στράτευμα που έρχεται για ενίσχυση της άμυνας (εικ. 7).

Δύο άλλα μνημεία που σώζονται σχεδόν ακέραια στο εσωτερικό της πόλης είναι ένας νεώσοικος και ένα υπόσκαφο ιερό – η «Φυλακή», όπως αποκαλείται από τους σημερινούς κατοίκους.

Ο νεώσοικος είναι ορατός σήμερα σε όλο του το μήκος (περίπου 30 μ.) λόγω της ανύψωσης του νησιού που αναφέρθηκε πιο πάνω (εικ. 11). Είναι σήμερα ορατά και τα τμήματα τα οποία είχαν λαξευτεί κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Το ωφέλιμο μήκος του νεώσοικου, το τμήμα δηλαδή που θα φιλοξενούσε το πλοίο στη στεριά, είναι 18 μ. Στο βράχο σώζεται το αυλάκι στο οποίο θα τοποθετούσαν την ισχυρή θαλασσινή πύλη που θα δεχόταν μεγάλες πιέσεις από τους βόρειους ανέμους, οι οποίοι το χειμώνα χτυπούν το νησί με ιδιαιτέρως μεγάλη ένταση.

Η λεγόμενη «Φυλακή» βρίσκεται σε μικρή σχετικά απόσταση από το νεώσοικο, στο μέσο του μεγάλου λατομείου πωρολίθου (εικ. 12). Πρόκειται για έναν υπόσκαφο ορθογώνιο χώρο με άξονα προσανατολισμού Β-Ν και με δύο μικρούς πλευρικούς θαλάμους, ο ένας στα ανατολικά, απέναντι από την είσοδο, και ο άλλος νότια. Στη δυτική πλευρά, νότια της εισόδου, υπάρχει ένα κτιστό θρανίο και μπροστά του έχει σκαφεί ένα πηγάδι προσφορών. Πάνω από το πηγάδι έχει λαξευτεί στον υπερκείμενο βράχο ένας φεγγίτης, από τον οποίο πιθανότατα προσφέρονταν τα αναθήματα στη θεότητα. Δεν έχει σωθεί το όνομα της λατρεύμενης χθόνιας θεότητας.

Όλος ο οχυρωμένος χώρος, εκτός από το βόρειο τμήμα που αναφέρθηκε παραπάνω, καλυπτόταν από οικίες. Η κατασκευή αναλημμάτων καλλιέργειας από τους νεότερους κατοίκους έχει καλύψει τις αρχαίες κατασκευές, αλλά σε πολλά σημεία παρατηρούνται λείψανα των οικιών, τοίχοι και τμήματα δαπέδων. Στο δυτικό τμήμα της πόλης, το οποίο είναι επίπεδο και βραχώδες, σώζονται θεμέλια οικιών, πολλές από τις οποίες έχουν κατασκευαστεί σε άμεση επαφή με το δυτικό τμήμα του τείχους.

Από τα κινητά ευρήματα προκύπτει ότι η διάρκεια χρήσης του οχυρωμένου πολιτισματος περιορίζεται στα ελληνιστικά χρόνια και πιο συγκεκριμένα χρονολο-

12

Το εσωτερικό του υπόσκαφου ιερού, του επονομαζόμενου από τους σημερινούς κατοίκους του νησιού «Φυλακή». Η είσοδος βρίσκεται στα δυτικά, ενώ ανατολικά και νότια υπάρχουν δύο πλευρικοί θάλαμοι. Στην οροφή διακρίνεται ο φεγγίτης κάτω από τον οποίο ανοίγει ένας βαθύς αποθήτης, πιθανότατα για προσφορές των πιστών στη λατρεύμενη εκεί θεότητα.

γείται από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως το α' μισό του 1ου αι. π.Χ. Στο Κάστρο, εκτός από ένα μικρό τμήμα λίθινου μινωικού αγγείου και μερικές λεπίδες και αιχμές από οψιανό και τοπικό πυριτόλιθο¹⁷, κανένα κινητό εύρημα δεν χρονολογείται σε περιόδους πριν από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., ενώ δεν υπάρχουν ούτε ευρήματα νεότερα του β' τετάρτου του 1ου αι. π.Χ. Πρόκειται δηλαδή για ένα «κλειστό» σύνολο που περιορίζεται χρονολογικά στα ελληνιστικά χρόνια. Το γεγονός αυτό θέτει προβλήματα ιστορικής ερμηνείας δεδομένης της μνημειακότητας της κατασκευής και της στρατηγικής θέσης του νησιού.

Πριν όμως από την ιστορική συζήτηση για τις αιτίες και τις σκοπιμότητες που οδήγησαν στην κατασκευή ενός τόσο φιλόδοξου και εντυπωσιακού φρουρίου, η οποία κατά τον Στάν «εις νησιδριον άσημον και υπό των αρχαίων συγγραφέων μόλις μνείας τυχόν, φαίνεται μοι λίαν παράδοξος»¹⁸, ας σημειώσουμε ότι ανάμεσα στα κινητά ευρήματα βρίσκονται πολεμικά αντικείμενα, αιχμές από βέλη και βλήματα βαλλίστρας, μολυβδίδες (εικ. 13, 14), καθώς και διαφόρων μεγεθών βλήματα από καταπέλτη, ευρήματα που παρουσιάζουν μια κοινωνία σε συνεχή πολεμική δραστηριότητα. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, βάσει των νομισμάτων που έχουν βρεθεί (εικ. 16), αλλά και μερικών άλλων κεραμικών ευρημάτων (εικ. 15) και μολυβδίδων (εικ. 13), το νησί, το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του, αποτελούσε τμήμα της κρητικής πόλης Φαλάσαρνας.

Ιστορικά συμπεράσματα

Στην ιστορική ερμηνεία του χώρου προσπάθησε να προβεί πρώτος ο Βαλέριος Στάνς, μετά την πρόχειρη ανασκαφή που διενήργησε στην παραλία του Ξηροποτάμου. Ο Στάνς υπέθεσε ότι το οχυρό κατασκευάστηκε από τους Αθηναίους κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, στα τέλη δηλαδή του 5ου αι. π.Χ.: «Φαίνεται όμως ότι ένεκα της γεωγραφικής αυτού θέσεως εγένετο χρήσιμον κατά τον Πελοποννησιακόν πόλεμον, ότε θα υπέστη τας τύχας των Κυθήρων άτινα υπετάγησαν υπό των Αθηναίων ... Πιθανώς λοιπόν κατά τον Πελοποννησιακόν πόλεμον ωχυρώθη η πόλις περιτειχισθείσα, ως και εν Κυθήροις εγένετο».

Το 1961, οι Helen Waterhouse και Richard Hope-Simpson¹⁹, με κριτήριο την ύπαρξη μερικών τμημάτων του τείχους «πολυγωνικής» δόμησης, χωρίς να προχωρήσουν σε ιστορική ερμηνεία, χρονολόγησαν την κατασκευή του οχυρού σε δύο φάσεις, μια πρώτη, κατά την οποία κατασκευάστηκε μόνο η ακρόπολη στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., και μια δεύτερη, κατά την οποία επενδύθηκε με ισοδομικό τρόπο το δυτικό τείχος της και, στα τέλη του ίδιου αιώνα, οχυρώθηκε όλος ο οικισμός. Όπως αναφέρεται παραπάνω, τα αρχαιολογικά-ανασκαφικά δεδομένα δεν επιβεβαιώνουν τις δύο αυτές υποθέσεις. Ο πολυγωνικός τρόπος δόμησης είναι «ακατάστατος», όπως συνηθίζεται συχνά τα ύστερα κλασικά και τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια και επιβάλλεται από το υλικό του χώρου, ενώ από τα κινητά ευρήματα δεν προκύπτει καμιά ένδειξη κατοίκησης πριν από το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Παραμένει βέβαια το ερώτημα «ποιος, πότε και γιατί» προχώρησε στην κατασκευή ενός τόσο πολυδάπανου έργου. Ποια ήταν η πηγή εσόδων του πληθυσμού σε ένα νησί που δεν έχει αρκετές καλλιεργήσιμες εκτάσεις για να μπορέσει να θρέψει τους κατοίκους και να δημιουργήσει ικανό πλεόνασμα, ώστε να επιτρέψει μια τόσο δαπανηρή οχύρωση; Η πρώτη, λογική, απάντηση είναι ότι κάποια ξένη δύναμη, η οποία θα είχε ενδιαφέρον να ελέγχει το νότιο Αιγαίο, θα συμμετείχε είτε άμεσα είτε χρηματοδοτώντας τους κυρίαρχους του νησιού.

Ασφαλώς στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., όταν η ελληνική αλλά και η παγκόσμια ιστορία άλλαζαν πορεία, κάποιες δυνάμεις θα ενδιαφέρονταν να ελέγξουν το μικρό νησί με τη στρατηγική θέση. Αλλά όταν ακόμα ήταν «ελεύθερος»²⁰ οι μεγάλες ελληνικές πόλεις, πριν από τη μάχη της Χαιρώνειας και την καταστροφή των Θηβών το 335 π.Χ., το ενδιαφέρον τους ήταν στραμμένο προς τον από τα βόρεια κίνδυνο που προερχόταν από τη ραγδαία προέλαση του Φιλίππου και του Αλέ-

13

Μία από τις δύο μολυβδίδες (βλήματα σφεντόνας) που βρέθηκαν στο εσωτερικό της οχύρωσης, φέρουν την επιγραφή «ΠαραΦ / ανίων» (παρά Φαλασαρνίων) και δεν έχουν ίχνη χτυπήματος. Η εικονιζόμενη μολυβδίδα βρέθηκε σε στρώμα του 3ου αι. π.Χ. (Σχέδια: Μανόλια Σκουλούδη)

14

Μολυβδίδες του τέλους του 3ου αι. π.Χ. που φέρουν την επιγραφή «Βασιλέως» θέτοντας το ερώτημα ποιος είναι ο αναφερόμενος «βασιλεύς». Από την κατάσταση στην οποία βρέθηκαν οι μολυβδίδες (όσες έχουν βρεθεί στο εσωτερικό της οχύρωσης είναι χτυπημένες, ενώ όσες βρέθηκαν έξω από τα τείχη είναι ακέραιες), φαίνεται ότι αυτός είχε επιτεθεί στο φρούριο. Κρίνοντας από το είδος των μολυβδίδων πιθανότερος «βασιλεύς» είναι ο Νάβις της Σπάρτης, ο οποίος είχε ενεργή ανάμιξη στις κρητικές υποθέσεις και είχε προσπαθήσει να επιβληθεί στη θαλάσσια περιοχή. (Σχέδια: Μανόλια Σκουλούδη)

¹⁷ Στην περιοχή των Χαρχαλιανών, στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού, έχουν εντοπιστεί φλέβες λευκού πυριτόλιθου.

¹⁸ Στάνς 1889, σ. 232, 237-242.

¹⁹ Waterhouse / Hope-Simpson 1961, σ. 160-163. Από πρόσφατη επιστολή (2014) του κ. Hope-Simpson, μαθαίνουμε ότι ο ίδιος επισκέφθηκε το 1956 το νησί με πολύ δύσκολες συνθήκες πρόσβασης και μπόρεσε να παραμείνει μόνο δύο μέρες, οπότε δεν είχε τη δυνατότητα να συναγάγει ασφαλή χρονολογικά συμπεράσματα για το οχυρό.

²⁰ Με τη διατύπωση «ελεύθερες πόλεις» εννοώ ότι πριν από την επέλαση του Φιλίππου και του Αλέξανδρου οι πόλεις της νότιας Ελλάδας ήταν ελεύθερες και στην εσωτερική διαχείριση και στην εξωτερική πολιτική τους. Μετά το 335 π.Χ., ενώ ήταν υποχρεωμένες να ακολουθήσουν την εξωτερική πολιτική της κυρίαρχης Μακεδονίας, διοικητικά, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, δεν είχε αφαιρεθεί η εσωτερική πολιτική αυτονομία των ελληνικών, συμμάχων ή πττημένων, πόλεων.

13

14

ξανδρου. Το ενδιαφέρον επίσης της ανερχόμενης δύναμης των Μακεδόνων ήταν στραμμένο προς τα ανατολικά και όχι προς το Αιγαίο. Ως μεγάλη δύναμη που θα μπορούσε να ενδιαφερθεί να ελέγξει το νησί παραμένει η Περσία, η οποία λίγο πριν είχε ανακαταλάβει την Αίγυπτο και είχε επίσης αντιληφθεί τα αντιπερσικά σχέδια των Μακεδόνων.

Την απάντηση δίνει η ανάγνωση της επιγραφής που βρέθηκε στον Ξηροπόταμο. Ο πρώτος αναθέτης που αναγράφεται είναι ο *Αριστομένης Αριστομήδους, Θετταλός εκ Φερών*, ο οποίος φαίνεται γνωστός από τις φιλολογικές πηγές. Ένας Αριστομένης αναφέρεται ως ναύαρχος του περσικού στόλου στο Αιγαίο μετά την είσοδο των Μακεδόνων στη Μικρά Ασία. Ένας Αριστομήδης, Θεσσαλός από τις Φερές, έλαβε μέρος στη μάχη της Ισού με τον περσικό στρατό, ηγούμενος είκοσι χιλιάδων βαρβάρων²¹. Όπως είναι γνωστό, μετά την κατάληψη της Θεσσαλίας από τον Φίλιππο, πολλοί Θεσσαλοί, οι ανήκοντες στην ηγετική ομάδα που εκδιώχθηκε από τους Μακεδόνες, κατέφυγαν στον Μεγάλο Βασιλέα ως μισθοφόροι με την ελπίδα της επιστροφής στην πατρίδα τους²².

Γνωρίζουμε επίσης ότι μετά την ήττα στον Γρανικό οι Πέρσες κατέλαβαν τη Χίο και προσπάθησαν να προσεταιριστούν, με τη μεσολάβηση των Σπαρτιατών και τη διάθεση μεγάλων ποσοτήτων χρυσού και αργύρου, ελληνικές πόλεις που δεν συμμετείχαν στην εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου²³. Οι κρητικές πόλεις ανήκαν στην κατηγορία αυτή και φαίνεται ότι η προσπάθεια του Άγιδος Γ', που ήταν «φορτωμένος» με πολλά τάλαντα από τους Πέρσες, προσανατολίστηκε προς τα εκεί. Η εμφάνιση, στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., πλήθους ισχυρών και πολυδάπανων οχυρώσεων στη Μεγαλόνησο μπορεί να εξηγηθεί με την εισροή περσικού χρυσού στην προσπάθεια της αυτοκρατορίας να οργανώσει την αντιμετώπισή της. Η εκπληκτική προέλαση του Αλεξάνδρου, ο οποίος έδρασε επιπλέον σοφά αποκόπτοντας έγκαιρα την πρόσβαση των Περσών στη Μεσόγειο, ακύρωσε όλα τα σχέδια αντιμετώπισης. Γνωρίζουμε ότι μετά τη μάχη της Ισού ο Αλεξάνδρος ασχολήθηκε με την τύχη της Χίου επιβάλλοντας την επιστροφή των Δημοκρατικών που ήταν οι κύριοι εκφραστές της αντιπερσικής (φιλομακεδονικής;) παράταξης²⁴. Για την πιο απομακρυσμένη από τον κυρίως ελλαδικό κορμό Κρήτη, στις πόλεις της οποίας ασφαλώς θα είχαν λάβει χώρα παρόμοιες πολιτικές διεργασίες²⁵, δεν υπάρχουν ενδείξεις «αλεξανδρινής» παρέμβασης, αλλά ο πρόωρος θάνατος του Μακεδόνα ηγέτη και οι διαμάχες των επιγόνων μάλλον απάλλαξαν τις κρητικές πόλεις από την τιμωρία τους για την προσπάθεια μηδισμού.

Αμέσως μετά, με την εξαφάνιση του περσικού κράτους, η εξοπλισμένη και οχυρωμένη Φαλάσαρνα, χωρίς πολλά εισοδήματα και εκμεταλλευόμενη τη στρατηγική θέση των Αντικυθήρων, άρχισε να επιδιδεται στην πειρατεία²⁶ και από νωρίς ενόχλησε την αναπτυσσόμενη εμπορική δραστηριότητα των Ροδίων, αλλά και των άλλων ασθενέστερων νησιών τα οποία προστάτευε η Ρόδος με ανάλογα ανταλλάγματα. Δύο επιγραφές από τη Ρόδο αποδεικνύουν ακριβώς τη δραστηριότητα αυτή²⁷. Η πρώτη είναι τιμητικό ψήφισμα του δήμου των Ροδίων για κάποιους πολίτες που διακρίθηκαν στην εκστρατεία των Ροδίων κατά της Αιγυλίας. Η χρονολόγησή τους στο α' μισό του 3ου αιώνα π.Χ. ταιριάζει με τη χρονολόγησή που διαπιστώνεται στο εκτεταμένο, σε πολλά σημεία του Κάστρου, στρώμα καταστροφής. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν και

²¹ Curt. IV 1, 36 και III 9, 3.

²² Στην κατάσταση των Φερών μετά την κατάληψη της πόλης από τους Μακεδόνες αναφέρεται ο Δημοσθένης στο *Περί Αλοννήσου*, 32.

²³ Σχετικά με την πολιτική της Περσικής Αυτοκρατορίας να οργανώσει αντιμετώπιση κατά του Αλεξάνδρου, βλ. Sekunda 2004-2009, σ. 597-600 και Τσαραβόπουλος 2004-2009, σ. 327-348.

²⁴ Στο μουσείο της Χίου φυλάσσεται επιγραφή (Αρ. Κατ. 39) που αποδίδει την επιστολή του Μ. Αλεξάνδρου προς τους Χίους, μετά τη μάχη της Ισού, με την οποία επιβάλλει την επιστροφή των εκδιωχθέντων από τους περσόφιλους ολιγαρχικούς.

²⁵ Εξετάζοντας τις οχυρώσεις του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. παρατηρείται μια διαφοροποίηση στην ποιότητα και στο κόστος της κατασκευής. Συγκρίνοντας τα τείχη της Φαλάσαρνas και της Αιγυλίας, της Αποσού και της Απτέρας, για να μιλήσουμε μόνο για τη βορειοδυτική Κρήτη, με αυτά της Πολυρρήνειας, η οποία δεν διέθετε ναυτική δύναμη και συνεπώς δεν ενδιέφερε τους Πέρσες, ενώ βρισκόταν σε συνεχή διαμάχη με τις γειτονικές της πόλεις, διαφαίνεται ότι στις πρώτες η οχύρωση ήταν πολύ δαπανηρή, ενώ στην τελευταία έγινε με οικονομική δυσκολία όπως φαίνεται από το αποτέλεσμα.

²⁶ Για την πειρατική δραστηριότητα των κρητικών πόλεων τα ελληνιστικά χρόνια, βλ. Brulé 1978.

²⁷ Jacopi 1932, σ. 169-170, Segre 1932, σ. 446-461.

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

15

ΓΚΕΛΗ ΦΡΑΓΚΟΥ

16

μερικές μπάλες από καταπέλτη, για τη ρίψη των οποίων πολύ πιθανό να ήταν υπεύθυνος ο αναφερόμενος στις επιγραφές ειδικός στους καταπέλτες (*καταπαλταφότης*) Πολέμαρχος, γιος του Τιμακράτεως, Κασαρεύς!

Ο ίδιος ο Πολέμαρχος γιος του Τιμακράτεως, ο οποίος αργότερα προήχθη σε συνταγματάρχη, αναφέρεται και σε μια δεύτερη, επιτύμβια επιγραφή μαζί με τα αδέρφια του και φαίνεται ότι και οι τρεις σκοτώθηκαν σε εκστρατείες κατά των πειρατών σε διάφορα μέρη της Μεσογείου.

Τα Αντικύθηρα αναφέρονται ως ο τόπος στον οποίο κατέφυγε ο «επαναστάτης» βασιλιάς της Σπάρτης, ο Κλεομένης Γ΄, μετά την ήττα του στη Σελλασία το 223 π.Χ., στο δρόμο του προς την Αίγυπτο²⁸, όπου θα ζητούσε από το βασιλιά της, Πτολεμαίο τον Ευεργέτη, ενισχύσεις για να επιστρέψει στη Σπάρτη. Στα Αντικύθηρα ο Θηρυκίων, ακόλουθος του Κλεομένη, διαφώνησε μαζί του, επειδή θεωρούσε απαράδεκτο Σπαρτιάτες να εγκαταλείψουν τη Σπάρτη αντί να επιστρέψουν και να πέσουν στη μάχη. Μετά την απάντηση του Κλεομένη, ότι στόχος του δεν ήταν να επιδείξει ανώφελο ηρωισμό, αλλά να επιστρέψει για να αλλάξει την κοινωνική δομή της Σπάρτης, ο Θηρυκίων αυτοκτόνησε στο νησί.

Λίγα χρόνια μετά το πέραςμα του Κλεομένη, τα Αντικύθηρα βρίσκονται στη δίνη των συγκρούσεων των κρητικών πόλεων, αλλά και της προσπάθειας των δυνάμεων που επιθυμούσαν να ελέγξουν το χώρο του νότιου Αιγαίου και τα περάσματα προς τη Δύση, όπου είχε ήδη ανατείλει η δύναμη της Ρώμης. Δύο διεκδικητές φαίνονται αναμεμιγμένοι στις κρητικές υποθέσεις εκείνη την περίοδο, ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας και ο Νάβις της Σπάρτης. Και οι δυο ασφαλώς θα προσπάθησαν να ελέγξουν το μικρό νησί, ο πρώτος γιατί είχε βρει ως αφορμή την «πρόσκληση» στη Μεγαλόνησο από τους Πολυρρήνιους²⁹, τους εχθρούς της Φαλάσαρνας, και ο δεύτερος επειδή είχε έμπρακτη εμπλοκή στις υποθέσεις της δυτικής Κρήτης³⁰. Υλικό κατάλοιπο της «επίσκεψης» του Νάβιδος αποτελούν πολλές ενεπίγραφες μολυβδίδες λακωνικού τύπου, που βρέθηκαν στο χώρο του Κάστρου, με τον τίτλο «Βασιλέως», τίτλο τον οποίο έδωσε στον εαυτό του ο Νάβις τα τελευταία χρόνια της εξουσίας του (εικ. 14).

Ο 2ος αιώνας φαίνεται ότι ήταν αιώνας ανάπτυξης του οικισμού. Η πρώτη ένδειξη είναι η κατασκευή (ή επανακατασκευή) του παραλιμένιου ιερού του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος. Ο χώρος τον οποίο καταλαμβάνει ο ναός έχει προσχωθεί τον 2ο αι. π.Χ. με τη διαμόρφωση του ισχυρού περιβόλου του ιερού που περιόριζε το κανάλι που οδηγούσε στο «κρυφό λιμάνι». Η δεύτερη ένδειξη της σχετικής ανάκαμψης του οικισμού της Αιγιλίας βρίσκεται στη στρωματογραφία της ανασκαφής στο χώρο του Κάστρου. Το ανώτερο στρώμα των οικιών στο χώρο –και όπως φαίνεται το τελευταίο– χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ. Σε τι οφείλεται η σχετική ευμάρεια που παρατηρείται; Ασφαλώς η εξήγηση βρίσκεται στα εισοδήματα της πειρατικής δραστηριότητας της Φαλάσαρνας³¹. Η Ρώμη έχει μπει δυναμικά στην ιστορία του αιγαιακού χώρου και οι εμπορικές συναλλαγές μεταξύ της ανατολικής και της κεντρικής Μεσογείου παρουσιάζουν εξαιρετική ανάπτυξη. Η εμπλοκή του νησιού στις ενδοκρητικές διαμάχες είναι επίσης εμφανής από τα δεδομένα της ανασκαφής. Μια σειρά από ενσφράγιστες μολυβδίδες που έχουν βρεθεί στην Αιγιλία φέρουν ονόματα Κρητικών αξιωματούχων από πόλεις που είχαν συμμαχικές σχέσεις με τη Φαλάσαρνα³².

Η Αιγιλία φαίνεται ότι υπέστη την εκδικητική manía του Ρωμαίου στρατηγού Μέτελλου που στη διάρκεια της εκστρατείας των Ρωμαίων κατά της πειρατείας κατέπνιξε με αγριότητα την «Κρητική Επανάσταση» το 69-67 π.Χ. Η ζωή στο Κάστρο σταμάτησε ακριβώς εκείνα τα χρόνια. Την ίδια χρονική στιγμή καταστράφηκε και η Φαλάσαρνα.

Κατά τη διάρκεια, ή λίγο πριν την αρχή, αυτού του γενικευμένου για τους Κρητικούς πολέμου, ναυάγησε το πλοίο που μετέφερε τον Μηχανισμό, όπως φαίνεται από τις τελευταίες υποθαλάσσιες έρευνες. Δεδομένης της χρονολόγησης του ναυαγίου στη δεκαετία γύρω από το 69 π.Χ.³³ και δεδομένου επίσης του γεγονό-

15

Λαβή αμφορέα από τη Φαλάσαρνα. Μεταξύ των ευρημάτων βρίσκονται τρεις λαβές με το σφράγισμα «ΦΑ», τα αρχικά δηλαδή της πόλης παραγωγής τους.

16

Νομίσματα Φαλάσαρνας. Στα Αντικύθηρα, τα 2/3 των περίπου 150 νομισμάτων που έχουν βρεθεί συνολικά προέρχονται από την πόλη της Φαλάσαρνας και ανήκουν κυρίως στον τύπο με το Φ στη μία όψη και το δελφίνι στην άλλη.

²⁸ Πλούταρχος, *Κλεομένης* 31.

²⁹ Πολύβιος, *Ιστορίαι* 4.55.1-5.

³⁰ Karafotias 1995, σ. 105-111.

³¹ Hadjidaki 1988.

³² Tsaravopoulos 2012, σ. 211-212. Σημείωση: από απροσεξία ή αδιαφορία οι εκδότες του περιοδικού *GSA* έχουν γεμίσει λάθη τη μελέτη που τους έστειλα. Ακόμα και ο τίτλος του άρθρου, αλλά και οι εικόνες είναι απαράδεκτα κακοποιημένες. Για το λόγο αυτό η παραπομπή αυτή γίνεται μόνο στις δύο σελίδες που έχουν άμεση σχέση με όσα γράφονται στο άρθρο αυτό και είναι συμπλήρωμα των μολυβδίδων που παρουσιάζονται αναλυτικά στα ελληνικά στο περιοδικό *ΗΟΡΟΣ* 17-21 (2004-2009), σ. 327-348.

³³ Η χρονολόγηση του ναυαγίου στα χρόνια του Ρωμαιο-κρητικού πολέμου αναφέρεται στον κατάλογο της έκθεσης που έγινε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο *Το Ναυάγιο των Αντικυθήρων. Το πλοίο, οι θησαυροί, ο Μηχανισμός* (6.4.2012 έως 29.6.2014). Πρόκειται για τη μόνη συνολική και ολοκληρωμένη δημοσίευση για το βυθισμένο πλοίο και τα ευρήματά του.

Χάρτης 3

Η πιθανότερη προγραμματισμένη διαδρομή (με κόκκινη γραμμή) του πλοίου που μετέφερε τον «Μηχανισμό» και τα πολλά γλυπτά έργα, με πιθανή στάση στα Κύθηρα. Το πλοίο θα προσπάθησε να αποφύγει την ελεγχόμενη από τους Κρήτες («πειρατές» όπως τους ονόμαζαν οι Ρωμαίοι) και να ακολουθήσει το ασφαλές πέρασμα από το στενό ανάμεσα στην Πελοπόννησο και τα Κύθηρα. Η εύρεσή του στα νερά των Αντικυθήρων είναι πολύ πιθανό να οφείλεται στην «πολεμική-πειρατική» δραστηριότητα των Κρητικών ναυτικών. Με μπλε γραμμή ορίζεται ο χώρος που βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Ρώμης και με πορτοκαλί ο ελεγχόμενος από τους Κρητικούς χώρος.

τος ότι η διαδρομή των πλοίων που ταξίδευαν από τις ακτές της Μικράς Ασίας προς την ιταλική χερσόνησο περνούσε πολύ κοντά στις ακτές της Πελοποννήσου, στο διάυλο μεταξύ της Λακωνίας και των Κυθήρων, δηλαδή πολύ μακριά από τα Αντικύθηρα (βλ. Χάρτη 3)³⁴, είναι πολύ πιθανό το πλοίο να είχε εμπλακεί στη δίνη του πολέμου και, παρασυρόμενο, παρά τη θέλησή του, να έπεσε θύμα της Κρητο-ρωμαϊκής σύγκρουσης.

Ανθρώπινη παρουσία διαπιστώνεται πάλι στο νησί μετά τον 5ο αι. μ.Χ., όταν η ζωή στο Αιγαίο ομαλοποιείται χάρη στην ισχυρή παρουσία του βυζαντινού στόλου, έως περίπου τις αρχές του 8ου αι., όταν άρχισαν οι αραβικές επιθέσεις και φαίνεται ότι τα Αντικύθηρα έχασαν πάλι τον πληθυσμό τους.

Οι κάτοικοι επανήλθαν στα μεσοβυζαντινά χρόνια, λίγο μετά την εκδίωξη των Αράβων από την Κρήτη, και μετά την 4η Σταυροφορία έως και τους Ναπολεόντειους πολέμους ανήκαν, μαζί με τα υπόλοιπα Επτάνησα, στις κτήσεις της Βενετίας.

Σήμερα το νησί περνάει μια νέα περίοδο ερήμωσης που φαίνεται να είναι μη αναστρέψιμη, εκτός εάν γίνει «χρήση» των αρχαιοτήτων με προγράμματα εναλλακτικού τουρισμού τα οποία θα αποτελέσουν στοιχείο προσέλκυσης επισκεπτών και θα επιμηνύουν την τουριστική περίοδο³⁵.

Ήδη έχει προταθεί ένα πρόγραμμα αρχαιολογικού τουρισμού, του οποίου ο στόχος δεν θα είναι να μετατρέψει το Κάστρο σε οργανωμένο και καλαίσθητο αρχαιολογικό χώρο στον οποίο όμως ο επισκέπτης θα μένει απλός περαστικός θεατής. Η πρόταση του προγράμματος συνίσταται στη δημιουργία ενός ζωντανού Αρχαιολογικού Πάρκου, στο οποίο οι επισκέπτες θα έχουν τη δυνατότητα να δραστηριοποιούνται και να μετατρέπονται, από απλοί θεατές, σε δρώντα υποκείμενα. Η διαφορά είναι ότι τον απλό αρχαιολογικό χώρο ο επισκέπτης τον εξαντλεί με μία, το πολύ με δύο, αν είναι πολύ επιμελής, ημερήσιες επισκέψεις ενώ, όπως προτείνεται, στο ζωντανό αυτό Αρχαιολογικό Πάρκο ο επισκέπτης θα συμμετέχει και στην αποκάλυψη αρχαιοτήτων, αλλά και στη διαμόρφωση και παρουσίαση του χώρου. Στην Ελλάδα, ιδιαίτερα στη νότια, οι μέρες ηλιοφάνειας που επιτρέπουν υπαίθρια εργασία αρχίζουν από τα μέσα Μαρτίου και τελειώνουν αργά τον Νοέμβριο. Αυτό δίνει τη δυνατότητα να προγραμματίζεται αρχαιολογική δραστηριότητα όλη αυτή την περίοδο.

Η δραστηριότητα αυτή εντάσσεται στο γενικό πλαίσιο ενός προγράμματος εναλλακτικού τουρισμού. Οι ενδιαφερόμενοι επισκέπτες-τουρίστες θα έρχονται όχι για απλή επίσκεψη αλλά, όπως αναφέρεται παραπάνω, για να συμμετάσχουν στη διαδικασία της αποκάλυψης και της δημιουργίας του αρχαιολογικού χώρου.

³⁴ Τσαραβόπουλος / Φράγκου, υπό έκδ.

³⁵ Tsaravopoulos / Fragu 2013, σ. 94-108. Η πρόταση, επικεντρωμένη ειδικά στα Αντικύθηρα έχει δημοσιευτεί στο ελληνικό περιοδικό *Ilissia* 5-6 (2009-2010), σ. 52-59, καθώς και, αγγλικά, στα Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου *Museums, Monuments and Tourism at the Lower Danube*, Neagu M. (επιμ.), στο περιοδικό *Culture and Civilisation at the Lower Danube*, 27 (2009, Clărași), σ. 39-43.

* Θα ήθελα να σημειωθεί ότι οι εργασίες έρευνας και ανασκαφής στις οποίες στηρίζεται το κείμενο έχουν πραγματοποιηθεί όλα τα χρόνια με την πολύτιμη εθελοντική εργασία αρχαιολόγων, συντηρητών, σχεδιαστών, τοπογράφων, επαγγελματιών και φοιτητών, καθώς και άλλων εκτός του κλάδου της αρχαιολογίας και των συναφών ειδικοτήτων, οι οποίοι στην καλύτερη περίπτωση είχαν καλυμμένη τη διατροφή τους από μικρές χρηματοδοτήσεις

Θα εργάζονται δηλαδή ως «εργατικό» προσωπικό και θα διδάσκονται ταυτόχρονα την ανασκαφική διαδικασία, αλλά και όλες τις άλλες δραστηριότητες που απαιτούνται για τη δημιουργία και τη λειτουργία ενός Αρχαιολογικού Πάρκου, όπως είναι η αποκάλυψη των αρχαιοτήτων και η αποκατάστασή τους, η δημιουργία μονοπατιών προς τους χώρους ιδιαίτερου ενδιαφέροντος ή η ξενάγηση στο χώρο. Ταυτόχρονα, τα απογεύματα, θα τους παραδίδονται μαθήματα ιστορίας του αρχαιολογικού χώρου, θα τους διδάσκονται οι μέθοδοι εξαγωγής ιστορικών συμπερασμάτων από τα ανασκαφικά δεδομένα, αλλά και οι στόχοι της αρχαιολογικής έρευνας, μαθήματα άμεσης συντήρησης και σχεδίου, κινητών και ακίνητων ευρημάτων, καθώς και τρόποι προβολής του «αρχαίου» στο ευρύτερο κοινό.

Με την παραπάνω πρόταση επιτυγχάνονται τρεις στόχοι οι οποίοι, ενώ δεν απαιτούν καμία δημόσια δαπάνη, εντάσσονται σε μια αυτοχρηματοδοτούμενη διαδικασία ανασκαφής, διαμόρφωσης, ανάδειξης και προστασίας του αρχαιολογικού χώρου. Επίσης, επεκτείνουν την τουριστική περίοδο συμβάλλοντας στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής στην οποία βρίσκονται. Οι κάτοικοι θα έρχονται σε επαφή με την πολιτιστική τους κληρονομιά, ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίζονται θέσεις εργασίας (να τονιστεί πάλι: όχι με δαπάνες του δημοσίου) σε αρχαιολόγους, συντηρητές αρχαιοτήτων και σχεδιαστές αρχαιοτήτων και, έμμεσα, σε όλα τα επαγγέλματα τα οποία θα εξυπηρετούν τη δράση αυτή.

της κοινότητας των Αντικυθήρων και της Κυθηραϊκής Κοινότητας της Αυστραλίας. Είναι αδύνατον να αναφέρω εδώ τους εκατοντάδες ανθρώπους που συνεργάστηκαν μαζί μου τα τελευταία 12 χρόνια στα Αντικύθηρα και τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Οφείλεται επίσης ιδιαίτερη μνεία στις συναδέλφους Τατιάνα Παναγοπούλου, Ευγενία Δρόσου και Βαρβάρα Γιαννάκη του εργαστηρίου συντήρησης στο Μουσείο του Πειραιά για την εξαιρετική εργασία συντήρησης των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής.

*** Σημ. Χάρτη 2 στη σ. 26: Η αποτύπωση της εξωτερικής οχύρωσης έγινε από ομάδα του Αυστραλιανού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου των Αθηνών αποτελούμενη από τους: Κοσμά (Cosmos) Κορωναίος, Anthony Miller και Andrew Wilson. Η αποτύπωση του εσωτερικού τείχους της Ακρόπολης έγινε από τη σχεδιάστρια της ΚΣΤ Έφορεία Αρχαιοτήτων Ελένη Τόλια και το μηχανικό τοπογράφο Παναγιώτη Πρωτοψάλτη με τη βοήθεια του αγροφύλακα Αντικυθήρων Μανόλη Χαρχαλάκη. Όλοι οι παραπάνω πρόσφεραν εθελοντικά τις υπηρεσίες τους και η ανασκαφική ομάδα εκφράζει τις ευχαριστίες της.

Βιβλιογραφία

- ΑΕ 1862: Αρχαιολογική Εφημερίς 1862, αρ. 314, 398, 400, 401 και 402, πίν. ΜΒ'.
- Bewan κ.ά. 2006-2007: Bewan A. / Conolly J. / Tsaravopoulos A., «The fragile communities of Antikythera», *Archaeology International* 10 (2006-2007), σ. 32-36.
- Bewan / Conolly 2013: Bewan A. / Conolly J., *Mediterranean Islands, Fragile Communities and Persistent Landscapes, Antikythera in Long-term Perspective*, Cambridge 2013.
- Brulé 1978: Brulé P., *La Piraterie crétoise hellénistique*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 223, Paris 1978.
- Flashar 1992: Flashar M., *Apollon Kitharodos. Statuarische Typen des musischen Apollon*, Wien 1992, σ. 85.
- Galanakis 2011: Galanakis Y., «An Unpublished Stirrup Jar from Athens and the 1871-2 Private Excavations in the Outer Kerameikos», *BSA* 106/1 (2011), σ. 167-200.
- Galanakis / Skaltsa 2012: Galanakis Y. / Skaltsa S., «Tomb Robbers, Art Dealers, and a Dikast's Pinakion from an Athenian Grave», *Hesperia* 81 (2012), σ. 619-653.
- Hadjidaki 1988: Hadjidaki E., *The Classical and Hellenistic Harbor at Phalasarna: a pirate's port?*, διατρ., University of California, UMI, Ann Arbor, 1988.
- Ιακωβάτος-Ζερβός 1857: Ιακωβάτος-Ζερβός Η., *Η επί των Αντικυθήρων αιχμαλωσία μου και η των συναιχμαλώτων μου*, 1857 (2η εκδ. Αθήνα 1972).
- Jacopi 1932: Jacopi G., «Nuove epigrafi dalle Sporadi Meridionali», *Clara Rhodos*, τόμ. 2, 1932, σ. 169-170.
- Καλτσάς 2001: Καλτσάς Ν., *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά*, Αθήνα 2001, σ. 271, αρ. 567.
- Καλτσάς κ.ά. 2012: Καλτσάς Ν. / Βλαχογιάννη Ε. / Πολυξένη Μ. (επιμ.), *Το Ναυάγιο των Αντικυθήρων. Το πλοίο, οι θησαυροί, ο Μηχανισμός* (6.4.2012 έως 29.6.2014), Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 2012.
- Karafotias 1995: Karafotias A., «Crete in search of a new protector: Nabis of Sparta and his relations with the island», *Proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete, BSA Studies* 2 (1995), σ. 105-111.
- Kozatsas κ.ά. 2014: Kozatsas J. / Panagopoulou G. / Moutsiou Ch. / Choleva M. / Tsaravopoulos A., «The Sanctuary of Apollo Aegileas on Antikythera Greece. People and Myth on the Crossroads of Piracy and Cult», *Musaios* 19 (2014), σ. 171-202.
- Kroustalis / Tsaravopoulos 2014: Kroustalis E. / Tsaravopoulos A., «Excavation of a hilltop sanctuary on the acropolis of Antikythera», *Musaios* 19 (2014), σ. 203-217.
- Papadopoulos 2011: Papadopoulos G., *A Seismic History of Crete, Earthquakes and Tsunamis: 2000 BC-2011 AD*, Ocelotos Publications, Athens 2011, σ. 90-107.
- Segre 1932: Segre M., «Due nuovi testi storici», *Rivista di filologia e di storia classica*, N.S. 10 (1932), σ. 446-461.
- Sekunda 2004-2009: Sekunda N., «The date and Circumstances of the Construction of the Fortifications at Phalasarna», *HOPOΣ* 17-21 (2004-2009), σ. 597-600.
- Στάης 1889: Στάης Β., *ΑΔ* 5 (1889), σ. 232, αρ. 42-44 και σ. 237-242.
- Τσαρβάπουλος 2004-2009: Τσαρβάπουλος Α., «Η επιγραφή IG V 1, 948 και οι ενεπίγραφες μολυβδίδες του Κάστρου των Αντικυθήρων», *HOPOΣ* 17-21 (2004-2009), σ. 327-348.
- Τσαρβάπουλος / Φράγκου, υπό έκδ.: Τσαρβάπουλος Α. / Φράγκου Γ., «Ιερό Ποσειδώνος στη Μικρή Δραγονάρα Κυθήρων», *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Ποσειδών, ο θεός των σεισμών και των υδάτων - Λατρεία και ιερά»*, *Helike* 5, υπό έκδοση.
- Tsaravopoulos 2012: Tsaravopoulos A., «Appendix and Conclusions», *Gdańskie Studia Archeologiczne (GSA)* 2 (2012), σ. 211-212.
- Tsaravopoulos / Fragou 2013: Tsaravopoulos A. / Fragou G., «Archaeological Sites as Self-Sustained Resources for Economic Regeneration: Towards the Creation of Living Archaeological Parks on the Islands of Kythera and Antikythera», *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 15/1, 2013, σ. 94-108.
- Waterhouse / Hope-Simpson 1961: Waterhouse H. / Hope-Simpson R., «Prehistoric Laconia, Part II», *BSA*, 56 (1961), σ. 160-163.